01 2008

O pitanju transformacije elite na istoku Evrope

Ljubomir Bratić

Prijevod: Jasmina Jankovic

»Vladari su, kad god to bili, ipak naslednici svih koji su ikada pobedili. (...)
Ko god da je odneo pobedu do današnjeg dana, taj maršira sa ostalima u
trijumfalnoj povorci koja današnje vladare vodi preko onih koji danas leže na podu.«
Walter Benjamin

Ovaj tekst se zasniva na mojim zapažanjima iz perspektive posmatrača sa strane, pošto živim u Beču, a istovremeno i iz perspektive učesnika, jer – dolazeći sa prostora SFR Jugoslavije – nikad nisam prestao da se bavim razvojnim putevima tog prostora. U određenoj meri se radi o optici koja se nalazi negde između i koja bi, po mom mišljenju, mogla biti interesantna u našem kontekstu. Mene ovde pre svega zanima transformacija nomenklature u postkomunističku, upravno-tehnički dejstvujuću elitu; dakle pitanje, kako je došlo do toga da se nekadašnji aparatčici pretvore u glasnogovornike neoliberalnog kapitalizma. U našem slučaju su elite te koje funkcionišu kao nosioci društvene moći u službi svojih sopstvenih interesa.

Međutim, čini mi se da je pritom potrebno ograničenje, naime od toga kako se u poslednje vreme na zapadu Evrope vodi diskusija o eliti na istoku Evrope. Postoji tendencija (Veen, Koenen) da se elita na istoku proglasi novim krivcima za neuspeh „procesa demokratizacije“, koji se polako ocrtava. Tu se kvalitativnim jazom između elita novostečenoj poziciji moći zapada servira opravdanje, ne bi li se stabilizovalo već postignuto. To nije intencija ovog teksta. Baš naprotiv: ako u nastavku tretiram elitu *tamo*, onda je vidim kao deo procesa podređivanja, kojim se *ovde* upravlja. Ako treba da postoji razlikovanje između elita tamo i elita ovde, onda u smislu Gayatri Spivak (2008, 50). Spivak u kolonijalnoj Indiji razlikuje tri grupe elite: kao prvo, dominantne inostrane grupe, kao drugo, dominantne domaće grupe na saveznom nivou, i kao treće, dominantne domaće grupe na lokalnom i regionalnom nivou. U ovom tekstu se radi o drugoj i trećoj grupi, pri čemu ih ni u kom slučaju ne treba posmatrati odvojeno od prve grupe. Različite grupe se međusobno uslovljavaju i operativno ne mogu da agituju odvojeno jedna od druge.

Proces transformacije na istoku Evrope načelno smatram delom neuspeha procesa industrijalizacije, koji je bio usmeren ka emancipaciji u tim područjima (Horvat 1993, Hofbauer 2007). Industrijalizacija je – uprkos svim razlikama – bila pokušaj tih područja da izađu iz pozicije i funkcije periferije, koja im je vekovima pripisivana. S obzirom na geopolitičko stanje, taj pokušaj je propao, a to područje se sada vraća tamo gde je u logici zapada uvek i bilo, naime u polukolonijalni odnos prema zapadnim silama. Ni u kom slučaju samo prema Evropi – ne zaboravimo da su kandidati za članstvo u EU najpre pristupili NATO-paktu i tek potom postali deo Evropske Unije (Anderson, 2007,21).

Međutim, ni intelektualci koji se tu i tamo subsumiraju pod elitu i čija uloga se u današnje vreme iscrpljuje u tome da kritikuju, nisu

tema ovog teksta. U našoj današnjoj situaciji je primetno da intelektualna kritika, takođe i radikalna kritika koja opslužuje svoju malu javnost, može biti naduvana do beskonačnosti, ali da pritom ostaje bez dejstva. S obzirom na to da mediji od 1945. godine sve više postaju stubovi industrijskog i finansijskog kapitala (Kin, 1995, 59), možemo upravo na istoku Evrope ne samo tačno posmatrati kako se osvajaju ti strateški resursi, nego i kako se strukturišu nova mišljenja. Otkako se desila takozvana prekretnica, celokupna štampa je praktično prešla u ruke zapadnih koncerna. Međutim, interesi zapadnih finansijera su veoma diverzifikovani. U mnogim slučajevima se nikako ne radi o direktnom uticaju na kritičare. Baš naprotiv, subvencionišu se i oni časopisi čiji se čitaoci pre svega sastoje od kritičkih intelektualaca, u kojima kritika dostiže visoku vrednost i u kojima se takođe iznose i međusobno vođene kontroverze. Samo, te novine ne treba ni u kom slučaju posmatrati kao deo šire društvene realnosti. Teme koje se obrađuju su tako specijalne, da sveukupni društveni razvoj, npr. jednoznačni povratak polukolonijalnih odnosa, jedva da nalazi zadovoljavajući tretman.

Postkolonijalna teorija na istoku Evrope uopšte nije tema, a ni govora o tome da bi istorijska pozadina sadašnjeg oblika kolonijalizacije mogla biti tema. Uslovi kritičkog međuprostora jedva da se reflektuju. Prekarna sloboda uslovljena je nedostatkom dejstva na političkom nivou. Jedina dejstva koja se razvijaju jesu efekti koje ova kritika – čak i na samom zapadu - ostvaruje unutar veoma specijalizovanih diskursnih linija. Odvajanjem diskursa od realno dešavajućeg sociopolitičkog i ekonomskog procesa i od svakodnevice, dolazi upravo i do sužavanja pogleda; pritom se to „čišćenje“ stanovišta od socijalnih i direktno političkih sadržaja odvija bez direktnog pritiska. Diskurzivno delovanje sledi druge zakonitosti od ekonomskog. Ono se odvija putem mehanizma priznavanja: ne biva baš sve priznato kao deo diskursa, ne bivaju baš

svi saslušani u današnje vreme... Dakle, sadašnja inteligencija na istoku Evrope najbolje se pozicioniše tako što govori specifični diskurzivni „jezik“ zapada Evrope – nadajući se njegovom otvorenom uhu. U toj meri, parafrazirajući Spivak (2008, 103), možemo tvrditi da istok Evrope ne može da govori u pogledu na realno dešavajuću društvenu transformaciju, na realno dešavajuću rekolonizaciju teritorije. Tu moramo da konstatujemo ćutanje, jednu vrstu prećutnog prihvatanja činjenica. Jedini otpor protiv procesa transformacije na istoku počiva na desničarskoj šovinističkoj dogmi održanja svojine nacije. U tom pogledu možemo da konstatujemo da je do sada levičarska politika zakazala u odnosu na istok Evrope – svejedno da li tamo ili ovde.

Proces transformacije elite

Početak novih elita formira činjenica da su privredni sistemi realnog socijalizma kolabirali – svejedno iz kojih razloga. Uprkos suprotnim tvrdnjama, revolucije na istoku Evrope nije bilo. Pritom je konkurencija po svetskim ekonomskim merilima igrala istu takvu ulogu kao i zavisnost od IMF-a (Internacionalnog monetarnog fonda) i Svetske banke (1970-ih godina), a naravno i vojno utrkivanje. Što se ovog poslednjeg tiče, dovoljno je analizirati situaciju za vreme „Sputnik-šoka“ 1950-ih godina i „Rata zvezda“ 1980-ih godina, pa da se jasno zaključi kako se promenio vojni dispozitiv. Na polju internacionalnog kreditorstva je krajem 1980-ih godina došlo do takve situacije da su istočnoevropske zemlje jedva bile u stanju da vraćaju kreditne dugove. Poljska, Mađarska, Bugarska i Jugoslavija su se ukočile u začaranom krugu stalno rastućeg brda dugova u odnosu na internacionalne kreditore i u neefikasnosti svojih privreda koje su se sve više orijentisale na internacionalnu konkurenciju; a sve to uprkos jeftinoj radnoj snazi i podršci od strane SSSR-a, pre svega na području energetike. U

Rumuniji, koja je uvođenjem drastičnih mera štednje uspela da vrati dugove, došlo je 1980-ih godina do masovnog pogoršanja životnog standarda stanovništva. Ono se, između ostalog, osvetilo i time što su ubijeni Nikolai i Elena Čaušesku (Ceausescu). Međutim, njih dvoje su, sve u svemu, bili drastični primeri iza kojih su drugi pripadnici nomenklature mogli dobro da se sakriju – kako bi uspešno primenili tehniku menjanja stavova i uverenja. To bi i bila teza ovog teksta: novo u elitama na istoku nisu ljudi, nego reči koje izlaze iz njihovih usta. Sa malom razlikom u odnosu na ranije, utoliko što je ta nova poplava reči materijalno mnogo unosnija nego ona *pre* „prekretnice".

U tom smislu može da se ustanovi i kontinuitet institucija. Nisu ukinute institucionalne veze, nego pravac njihove sociopolitičke, kulturne i ekonomske delatnosti. Institucije se pokazuju kao instrumenti kojima bilo ko može da rukuje. Ukidanjem starog uputstva za rukovanje, uveden je i novi rečnik. Ti kontinuiteti su objašnjivi: pošto je došlo do sloma, nisu mogle da se formiraju socijalne snage koje bi mogle biti jasno definisane kao nosioci emancipatorske promene; to i zbog toga što je zadati pravac nakon sloma bio pravac restauracije – a kao što je poznato, u takvim vremenima, istorijski gledano, progresivne snage nikada nisu mogle lako da se formiraju ili uopšte da se održe. Štaviše, sve se odigrava u nekoj vrsti dezorijentisanosti u kojoj se nastali društveni vakuum ispunjava već postojećim – ali sa novim predznakom.

Put elite

Nomenklatura je naslutila novi vetar već u zamislima Mihaila Gorbačova o reformi. Oštrog sluha, kao što je bila još i za vreme starog sistema u odnosu na razna odstupajuća strujanja, rano je prepoznala nove znakove vremena – pogotovo što joj je Hruščov

1960-ih godina pokazao kako sve od danas do sutra može da se promeni a da pritom ostane na starom. U većini istočnoevropskih zemalja nomenklatura nije svrgnuta, nego je licemerno predala vlast. Kome? Samoj sebi, samo pod drugim imenom. A to ime – lingua franca zapadne moderne, kojom se ubuduće služila i još uvek služi – jeste nacionalizam. Upravo to, nacionalizam je poluga pomoću koje se postiže nova kontrola nad narodom. A uz to je ta mogućnost kontrole stvorila i još jednu prespektivu: preraspodelu kolektivne svojine u pravcu privatnog poseda. Žak (Jacques) Rupnik, koji bi to morao znati, pošto je bio savetnik češkog disidenta i predsednika Vaclava Havela za vreme odlučujuće vaze privatizacije između 1990. i 1992. godine, formuliše to na sledeći način: „Sveobuhvatna privatizacija srednjeistočnoevropskih nacionalnih ekonomija bila je najveća preraspodela resursa od Drugog svetskog rata. Ona je privredno bila uspešna, iako se odvijala bez primerenog pravnog okvira i bila praćena korupcijom koja je odgovarala dimenzijama poduhvata.“ (Rupnik, 2007., 27)

Privatna svojina je ključna reč kada se radi o novim krugovima elite na istoku. Ironija na margini, ali u našem kontekstu itekako vredna pomena, jeste činjenica da se ta ideološka renacionalizacija, između ostalog, temeljila na lenjinističkoj ideji nacionalnog komunizma. Lenjin je, u poznatom odstupanju od Marksa, koji je predviđao revoluciju najpre u ekonomski najrazvijenijim zemljama kapitalizma, stajao pred neophodnošću da opravdava revoluciju u Rusiji, u jednoj privredno nerazvijenoj zemlji, da bi je uopšte izazvao. Tako su boljševici, koji su sebe posmatrali kao internacionaliste, definisali klasnu borbu rascepljenom u sadržaj i formu. Po sadržaju je ona morala da bude usmerena socijalistički, ali po formi nacionalno. Ta borba je tada postavila sebi zadatak da ukine privatno vlasništvo. Radi se tačno o onome što je nomenklatura 1990-ih godina učinila strateški, samo upravo sa

obrnutim ciljem. Ovaj put je sadržaj bila restauracija kapitalizma, a forma opet nacionalizam. Centralni zadatak pritom nije bilo ništa drugo nego ponovo radikalno uvesti privatno vlasništvo – pri čemu je što je moguće više od toga trebalo da dospe u ruke zapadnih koncerna.

Što se kruga elite tiče, on se na početku tog procesa podelio, tako da je jedan deo, zajedno sa „disidentima“ koje je zapad decenijama podržavao, počeo da izigrava opoziciju[1]. Uprkos tome, svi su neograničeno i neprekidno baratali pojmom sopstvene nacije. Oni su ponudili naciju kao utopijsko rešenje „narodu“ koji se nalazio u moru nesigurnosti, frustracija, drastično rastuće nejednakosti i represije. Činjenica je samo da se nacija svuda na istoku veličala na početku procesa transformacije i da nacionalna ideja sve do danas u najrazličitijim izražajnim oblicima igra ne baš zanemarljivu ulogu. Do sada se nova elita na istoku uglavnom sastojala od pripadnika tajne službe, partijskih funkcionera i sitnih kriminalaca. U Jugoslaviji su im se pridružili trgovci oružjem, devizama, krijumčari i drugi šaroliki ratni profiteri. Oni su uspeli da želju stanovništva za zapadnom robom, za materijalnim prosperitetom i za privrednim razvojem iskoriste za svoje sopstvene ciljeve, tako što su pothranjivali ideologiju nacionalizma.

Zakoni o privatizaciji su u većini istočnoevropskih zemalja doneseni 1990. godine. Organizatori tog procesa privatizacije bile su državne institucije. Država je uopšte bila centralni mehanizam koji je na putu ka „etnički čistoj“ nacionalnoj državi sve do kraja konsekventno radio na tome da samog sebe potisne u sociopolitičku i ekonomsku onostranost. Taj proces eksproprijacije kolektiva uz pomoć državnih institucija dovršile su internacionalne banke, tako što su vršile pritisak na istočnoevropske zemlje, da sve dodeljene kredite, do momenta preuzimanja od strane domaćih banaka, preuzmu kao državne dugove. Ti dugovi garantuju

propisanu podaničku ulogu države, praktično bez ograničenja u budućnosti. To ne znači ništa drugo nego da će ubuduće, u okviru slavnih nacionalnih država, državne institucije imati zadatak da u cilju smanjenja dugova uteruju porez od neprivilegovanih delova stanovništva. Dakle, ideološka usmerenost državnih institucija doživela je preokret: od socijalnih činova podrške, usmerenih na industrijalizaciju i kolektivnost, ka bezbednosno-političkoj orijentaciji u službi novih vladara.

Šok terapija

Izražajnost nacionalizma optimalno se poklapala sa Vašingtonskim konsenzusom koji je još 1980-ih godina imao razarajuće posledice u latinoameričkim zemljama. Situaciju na istoku Evrope ni u kom slučaju ne treba posmatrati samo kao istočnoevropsku situaciju. Takođe u tom pogledu nalazimo se na svetskoj pozornici. Vašingtonski konsenzus je sadržavao makroekonomsku stabilizaciju, liberalizaciju finansijskih tržišta i modernizaciju zastarele industrije. Uprkos punim ustima tvrdnji o potiskivanju države i njenih institucija, mislilo se pre svega na promenu njene funkcije. Što se tiče modernizacije industrije, ona je trebalo da usledi samo putem privatizacije – što od strane kupaca u mnogim slučajevima nije drugačije shvaćeno nego kao odstranjivanje nepotrebne konkurencije. Privatizacija je, pored privatnog vlasništva, druga ključna reč u procesu preokreta na istoku, a upotrebljavana je u skoro istovetnom značenju sa rečju „demokratizacija“. Ako su uz pojam demokratije uvođeni još i pojmovi ljudskih prava, zaštite manjina ili civilnog društva, onda su te natuknice uvek služile i služe tome da se unapređuje i zahteva privatizacija u obliku umnožavanja privatnog vlasništva. Spolja je došao neoliberalizam a iznutra nacionalizam, sa ciljem neoliberalne restauracije kapitalizma.

Uvrštavanjem većine tih država u Evropsku uniju, taj poduhvat izgleda da je i uspeo. Da je nacionalizam npr. Evropskoj Uniji – uprkos čestom mrštenju nosa nadležnih intelektualnih službenika – potpuno odgovarao, pokazalo se najkasnije prilikom pregovora o ulasku. Kandidati su jedan za drugim potpisali acquis communautaire, i nikom nije palo na pamet da bi, zajedničkim nastupanjem u odnosu na briselske komesare, od tog rituala podređivanja možda stvarno mogli nastati pregovori.

Kako se odvijala transformacija? Sve je počelo dvostrukim šokom. S jedne strane materijalno, drastičnim padom socijalne produktivnosti, što je, između ostalog, imalo za posledicu značajnu redukciju plata, porast socijalnih nejednakosti, povećanje siromaštva i nezaposlenosti i destrukciju postojećih vlasničkih odnosa. Na to dolazi još i pogoršana situacija u zdravstvu, prosveti, na području ženskih prava, a u krajnjoj liniji i u pogledu dužine životnog veka, koja se u proseku smanjila za deset godina. S druge strane, idejno je šok terapija na istoku Evrope razbila do tada važeću povezanost između ideologije i društva. Na njeno mesto postavljena je čista ideologija – pošto društvo tek treba da se stvori. To novo ideološko sređivanje sastojalo se i sastoji ni od čega drugog nego od obećanja budućnosti: od ideologije demokratije koja to, realno gledano, nije ni bila, a nije ni postala. Rupnik (2007, 26) to rezimira na sledeći način: „Uspeh novih elita koje su bile u vrhu pokreta odvraćanja od komunizma počiva na konsolidaciji demokratskih institucija bez učešća i na uspostavljanju sadržajnog konsenzusa na uštrb političkog procesa.“ Demokratske institucije bez učešća i konsenzusa, bez političkog procesa, ključne su reči novog ideološkog usmerenja na istoku Evrope. S obzirom da je prekinuta realna veza između ideologije i materijalne baze – u tom slučaju da bi se instalirao drugi oblik društvenog uređenja – na istoku Evrope je došlo do novog oblika ideološkog nominalizma, nominalizma

koji na novi način definiše snagu dejstva reči van realnih materijalnih odnosa, sa rezultatom da će oni koji brzo nauče i u svakodnevici primene taj novogovor, doživeti realni porast materijalne i idejne moći. „Prave“ reči se materijalizuju učešćem u „najvećoj društvenoj preraspodeli od Drugog svetskog rata“, kako Rupnik dalje konstatuje. To je šok sa kojim su se oni koji su uveli te mere pomirili zarad implementiranja „demokratije“. „Demokratija“ u našem slučaju nije bila ništa drugo nego zavodljivo lice silovite preraspodele kolektivne imovine u pravcu privatne svojine, upravo tog neoliberalnog prestrukturisanja. Sredstva koja su ponuđena da se savlada taj šok, da dođe do oporavka, bila su ista kao i ono koje ga je i prouzrokovalo, naime privatizacija. U tom procesu bili su neophodni „posrednici“, nosioci demokratije usmereni samo na lično bogaćenje, upravo ta danas dobro situirana elita na istoku Evrope. Na taj način su od članova nekadašnjeg partijskog kadra postali uspešni preduzetnici. Ti preduzetnici se trenutno obezbeđuju tako što se usko povezuju sa novonastalim strankama, tako da danas u celom istočnoevropskom prostoru možemo da govorimo o postojanom klijentelizmu, klijentelizmu koji bi mogao da preuzme nasleđe ranije partijske pripadnosti. Od socijalne oligokratije u cilju industrijalizacije do neoliberalne oligokratije u cilju maksimiranja profita svetskih koncerna – to je sadašnji sociopolitički razvoj na istoku Evrope. Jedina mogućnost da se u današnje vreme izbegne zamka siromaštva u istočnoj Evropi je ili negovanje dobrih ličnih veza sa vladajućom i privrednom elitom ili ono što čini milion drugih, naime put u pravcu zapada Evrope. Ali i to je samo jedan deo neokolonijalne strategije pribavljanja jeftine radne snage. Bekstva trenutno nema.

Literatura

Anderson, Perry: Ein Bildnis Europas. Die Union zwischen ökonomischen Erfolg und freiwilliger Knechtschaft. In: Lettre international, Winter 2007, 13-23.

Hofbauer, Hannes (2007) EU-Osterweiterung. Historische Basis – ökonomische Triebkräfte – soziale Frage. Wien.

Horvat, Branko: Zasto smo danas u ovoj situaciji? U: Filozofija i drustvo, 4/1993, http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/IV/D18/show_html?stdlang=mng_lat (Letzter Zugriff: 10.01.2008)

Koenen, Krisztina: Von der Plan- zur Clanwirtschaft. Auf: http://www.welt.de/welt_print/article1452705/Von_der_Plan-_zur_Clanwirtschaft.html (Letzter Zugriff: 10.01.2008)

Kin, Dzon: Mediji i demokratija. Beograd 1995. (John Keane: The Media und Democracy)

Klaus, Georg (1971) Sprache der Politik. Berlin.

Rupnik, Jacques: Katzenjammer in Europa. Über Demokratiemüdigkeit und Populismus in den EU-Beitrittsländern. In: Lettre international, Winter 2007, 25-28.

Sejdinović, Nedim: Die WAZ und die Medien. Zu den Umwälzungen im Printmediensektor (Süd-) Osteuropa. In: kulturrisse, Heft 4, Dezember 2007, 28-33.

Spivak, Gayatri Chakravorty (1999) Imperative zur Neuerfindung des Planeten. Wien.

Spivak, Gayatri Chakravorty (2008) Can the Subaltern Speak? Postkolonialität und subalterne Artikulation. Wien.

Veen, Hans-Joachim: Alte Eliten in jungen Demokratien. Auf: http://www.die-neue-ordnung.de/Nr42004/HJV.html (Letzter Zugriff: 10.01.2008)

---

[1] Ulogu disidenata u procesu transformacije, Rupnik (2007, 26) opisuje na sledeći način: „Da bi se sprovele radikalne tržišno-privredne reforme, bilo je potrebno (...) puno demokratske legitimnosti kao što su je posedovali oni koji su se zalagali za prekid sa starim totalitarnim režimom 1989. godine.“ Ironija sudbine: disidenti koji su se pozivali na politiku (u obliku slobodnog mišljenja) i demokratiju (u višepartijskom sistemu) upotrebljeni su kao faktor legitimnosti za jedan od najradikalnijih antidemokratskih i antipolitičkih postupaka u istoriji, za totalnu ekonomsku i sociopolitičku eksproprijaciju demosa. Kada je došlo dotle da svoju kritiku realnije sprovedu u delo, pokazali su se kao agregirani simbol, kao simbol koji se mogao odnositi samo na prividni svet agitatorske manipulacije (Klaus, 1971, 57). Funkcija disidenata iscrpljavala se u tome da izigravaju nosioce „demokratske legitimnosti“ za nove posedujuće klase.